

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXVIII

Sa. 283

Aralık 2014

ANKARA - 2014

MİLLÎ MÜCADELE'DEN SONRA VE CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA YABANCI SERMAYELİ ŞİRKETLERDE TÜRKÇE MESELESİ

ASAF ÖZKAN*

GİRİŞ

Osmanlı döneminde herhangi bir alanda yatırım yapan yabancı sermaye sahipleri Türkiye’de kurdukları şirketlerinin her türlü yazışma ve muamelelerinde kendi dillerini kullanıyorlardı. Şirketler, özellikle yönetici ve üst düzey memuriyetlerde istihdam etmek üzere kendi ülkelerinden uzmanlar ve çalışanlar getiriyorlardı. Yazışmalarında Türkçe’yi kullanmayan bu şirketler, Türkiye’den de yabancı dil bilen gayrimüslim azınlıkları tercih ediyorlardı. Müslüman Türk tebaa ise ancak diğerlerinin alt kademelerinde işçilik ve hademelik yapıyorlardı¹.

Yabancı sermayeli şirketlerde farklı diller yerine Türkçe’nin kullanılmasına dair yaptırım ilk olarak Türk milliyetçiliğinin yükseldiği, buna bağlı olarak milli iktisat fikrinin geliştiği II. Meşrutiyet döneminde gündeme geldi. I. Dünya Savaşı sırasında iktidarda olan İttihat ve Terakki Hükümeti 23 Mart 1916’da “*Müessesât-ı Nafia ile İmtiyazlı Şirketler Muhaberât ve Muamelâtında Türkçe İstimâlî*” hakkındaki kanunu çıkardı². Şirketleri imtiyazlı ve imtiyazsız diye sınıflandırarak her birine farklı yükümlülükler getiren bu kanunla, o güne kadar genellikle Fransızca ve diğer yabancı dillerle yürütülen ticari işlemler ve yazışmaların bundan böyle Türkçe yapılmasına karar verildi. Kanun tasarısı başta şirketlerin bütün muamelelerini kapsarken daha sonra Âyan Meclisi’nde görüşüldü ve kapsamı -az da olsa- yumuşatılarak kabul edildi³.

Çıkarılan kanun üzerine şirketlerden bazıları Türkçe kullanmayı kabul ederken bazıları faaliyetlerini durdurdular. Kabul eden şirketler de işlerini görecektürkçe bilen memur bulma konusunda sıkıntıya düştüler. Bu sıkıntıyı aşmak isteyen bazı

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Oltu Meslek Yüksekokulu, Erzurum/TÜRKİYE, asaf.ozkan@atauni.edu.tr

¹ Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları, “Gazi Bana Çok Kızmış”, I, (Yayına Hazırlayan: Murat Koraltürk), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 130.

² Kanunun tam metni için bkz: *Düstûr*, II/8, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 775-776.

³ Zafer Toprak, *Türkiye’de “Millî İktisat” (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 79-80; Fahri Sakal, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yabancı Sermayeli Şirketlerde Dil Kavgası”, *XIV, Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 9-13 Eylül 2002), *Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt:II, Kısım:II, Ankara, 2005, s. 1082-1088.

şirketler Türkçe bilmeyen çalışanları için dil kursları açtılar. Hâlbuki hükümetin bu kanunu çıkarmaktaki amacı şirketlerde çalışan yabancıların Türkçe öğrenmelerini sağlamak değildi. Amaç Türkçe kullanımı zorunlu kılınarak şirketlerde iş gücünün millileştirilmesiydi. Bu amaca bağlı olarak hükümet ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Müslüman Türk tebaanın meslek sahibi olmasına yönelik bir takım meslek edindirme kursları açtılar. Türkçeleştirme, kamu hizmeti gören şirketler için Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin belirleyeceği süre içerisinde gerçekleştirilecekti. Demiryolu şirketleri için bu süre, 23 Temmuz 1919'a kadar uzatılabilecekti. Hükümet kanuna uymakta ısrar eden imtiyazlı şirketlere el koyarak uygulanmasını sağlayacaktı. İmtiyazsız şirketler ise tüm yazışmalarını ve defterlerini 23 Temmuz 1919'a kadar Türkçeye dönüştürmüş olacaklardı⁴. I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile bu kanun yürürlükten kaldırılmamasına rağmen, İstanbul Hükümeti tarafından uygulanamadı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti kurulduktan sonra da hâkim olduğu yerlerde kâğıt üzerinde yürürlükte olmasına rağmen, dönemin şartları gereği tam anlamıyla uygulanması mümkün olmadı. İşgal altındaki toprakların kurtarılması ve İstanbul'un TBMM Hükümeti'ne katılması ile birlikte yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe kullanımı konusu yeniden gündeme geldi⁵.

Bu makalede, TBMM Hükümeti'nin, Türkiye'de iş yapan yabancı sermayeli şirketlerin 1923 yılı başlarından itibaren muamelelerini Türkçe yapmaları konusundaki çalışmalarını ele alınmaktadır. Konu iki ana başlık altında değerlendirilmektedir. Birinci başlıkta öncelikle TBMM Hükümeti'nin yabancı sermayeye bakışı ve yabancı sermayeden beklentileri ele alınacaktır. Daha sonra İttihat ve Terakki döneminde çıkarılan “*Müessesât-ı Nafia ile İmtiyazlı Şirketler Muhaberât ve Muamelâtında Türkçe İstimâli*” hakkındaki kanunun Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığı dönemde yeniden yürürlüğe konulması, uygulanması ve yaşanan tartışmalar ile İstanbul Valiliği'nin Türkçe bilmedikleri için yabancı sermayeli şirketlerden tasfiye edileceklerin yerine Türk-Müslümanların istihdamına yönelik çalışmaları incelenecektir. İkinci ana başlıkta ise konunun cumhuriyet dönemine yansımaları ile 10 Nisan 1926 tarih ve 805 sayılı “*İktisâdî Müesseselerde Mecbûrî Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun*”un içeriği ve uygulamaları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

A- TBMM HÜKÜMETİ'NİN LOZAN KONFERANSI SÜRECİNDE YABANCI SERMAYELİ ŞİRKETLERDE TÜRKÇE KULLANILMASINA YÖNELİK FAALİYETLERİ

1- TBMM Hükümeti'nin Yabancı Sermayeye Bakışı ve Beklentileri

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlandırılması üzerine Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa'nın deyişiyle iktisadi savaş başlatılmıştır. Son yüz yılında yabancı devletlere

⁴ *Düstür*, II/8, s.775-776; Toprak, *a.g.e.*, s. 79-81.

⁵ *Techid-i Efkâr*, 14 Şubat 1339/1923, No:606-2634; *İkdam*, 27 Şubat, 1339/1923, No:9322.

verdiği/vermek zorunda kaldığı kapitülasyonlar ve imtiyazlarla yarı sömürge hale gelmiş olan Osmanlı Devleti'nin yerine yeni Türkiye'yi kuranlar önceki dönemlerde yapılmış hatalara düşmeden kazandıkları siyasi bağımsızlığı ekonomik bağımsızlıkla taçlandırmak istiyorlardı⁶. Ancak böyle bir dönüşümü yapmak görüldüğü kadar kolay değildi. Lozan Konferansı'nda Müttefik Devletler kapitülasyonların kaldırılmasına onay vermelerine rağmen, özellikle kendi vatandaşlarının Türkiye'deki çıkarlarından kolay kolay vazgeçmek istemiyorlardı. Çünkü çoğu Müttefik Devletler tebaası olan birçok sermaye sahibi, Osmanlı Devleti'nden almış oldukları imtiyazlarla veya imtiyazsız olarak Türkiye'de kurdukları şirketlerle iktisadi faaliyetlerde bulunuyorlardı ve bu sermaye sahipleri mevcut ayrıcalıklarını kaybetmek istemiyorlardı⁷.

TBMM Hükümeti de yabancı sermaye konusunda paradoksal bir tavır içindeydi. Yeni devleti kuranlar bir taraftan iktisadın millileştirilmesini isterlerken diğer taraftan savaşlarla yıkılmış, harap olmuş ülkenin yabancı sermayeye ihtiyacı olduğunu bilincindeydiler. Bu nedenle Milli Mücadele sonrası ve Cumhuriyetin ilk yıllarında aslında Türkiye, yabancı sermaye karşıtlığı bir yana yabancı sermayeyi ülkeye çekmek istiyordu⁸. Fakat mevcut veya yeni çekilecek yabancı sermayeye karşı nasıl bir tavır takınılacağı konusu oldukça önemliydi. Bu tavır, aslında bir açıdan da kesintiye uğramış olan Lozan Konferansı'nda masanın karşı tarafındaki devletlere mesaj vermek için İzmir'de toplanan I. Türkiye İktisat Kongresi'nde ortaya konuldu⁹. Kongrede başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere bütün yetkililer, Türkiye'nin yabancı sermayeye olan ihtiyacını kabul etmekle birlikte dönemin değiştiğini ve Osmanlı dönemindeki gibi artık ülkeye hiçbir şey katmadan sadece kâr etmeye çalışan, üstelik kendi ülkelerinin siyasi amaçlarına hizmet eden yabancı sermayenin kabul edilemeyeceğini vurguladılar. Bunun için de yeni dönemde Türkiye'de iş yapacak olan yabancıların Türkiye'nin kanunlarına kayıtsız şartsız uymak zorunda

⁶ Mustafa Kemal Paşa, bu konuda İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'ni açış konuşmasında şöyle diyordu: “İstiklâl-i tâm için şu düstur var: *Hakimiyet-i Milliye, hakimiyet-i iktisâdiye ile tarsi edilmelidir. (...) Siyasi ve askerî muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadî zaferle tetviç edilemezse semere-i netice payidar olamaz.*” (*Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir (Haberler-Belgeler-Yorumlar)*, (Hazırlayan: A. Gündüz Ökçün), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 471, Ankara, 1981, s. 251).

⁷ Lozan Konferansı'nda İmtiyazlar sorunu hakkında geniş bilgi için bkz: Seda Örsten Esirgen, “Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVIII/83, Temmuz 2012, s. 89.

⁸ Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin yabancı sermaye politikaları hakkında geniş bilgi için bkz: A. Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 2 bs, Ankara, 1997; Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, Genişletilmiş 2. bs, s. 163-172.

⁹ Türkiye İktisat Kongresi'nin yabancı sermaye konusunda verilen mesaj olduğu hakkındaki yorumlar için bkz: Beşir Hamitoğulları, “İktisadi Sistemimizin Oluşumunda Lozan Andlaşmasının Etkileri”, *Lozan'ın 50. Yıl Armağanı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 177-185; Tezel, *a.g.e.*, s. 134-135.

oldukları hatırlatıldı¹⁰. Dolayısıyla 1920'lerde Türkiye'yi yönetenlerin iktisadi milliyetçilik kavramından anladıkları, yabancıların, ulusal ekonomiyle ilgili karar verme sürecine karışmalarının reddedilmesi ve Türk devletinin yargısına ve ekonomik olarak koymuş olduğu kurallara uygun faaliyetlerde bulunması idi. Yabancı sermayeli şirketler eskiden olduğu gibi *kapitüler* ayrıcalıklar aramadıkları ve Türkiye'nin siyasi ve iktisadi bağımsızlığına saygı gösterdikleri sürece faaliyetlerine devam edebileceklerdi¹¹.

2- 23 Mart 1916 Tarihli Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Kullanılmasına Dair Kanun'un Yeniden Uygulamaya Geçirilmesi

Milli Mücadele sürecinde ulus devlet olma yolunda adımlar atan TBMM Hükümeti, saltanatı da kaldırarak artık bu yoldan geri dönülmeyeceğini ortaya koydu. Dolayısıyla kendisini ulus devlet olarak tanımlayan bir devletin ülkesinde iş gören yabancı veya yerli sermayeli şirketlerde yabancı dillerin kullanılmasına müsaade etmesi düşünülemezdi¹². Yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe yerine yabancı dil kullanılması sadece ulus devlet açısından sorun teşkil etmiyordu. Bunun yanında meselenin bir de iktisadi boyutu vardı. Savaştan yeni çıkmış ülkede Müslüman Türk tebaa işsizlik ve yoksullukla boğuşurken, yabancı sermayeli şirketlerde, kullanılan yabancı diller nedeniyle yabancılar veya yerli gayrimüslimler istihdam ediliyordu. Öteden beri dinsel ve dilsel bağlarla yabancı tüccarlarla kurdukları ilişki sayesinde ticareti elinde tutan gayrimüslimler bu yolla çalışma hayatına da hakimlerdi¹³. Dolayısıyla aldıkları imtiyazlar yoluyla zaten normalden fazla kar elde eden yabancı sermayeli şirketlerden istihdam alanında da yeterli fayda sağlanamıyordu.

¹⁰ Mustafa Kemal Paşa yeni Türkiye'nin yabancı sermayeye bakışını şöyle özetlemektedir: "... İktisadiyat sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki ecnebi sermayesine hasımız; hayır bizim memleketimiz vâsîdir. Çok sây ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lâzımgelen teminatı vermeye her zaman hazırız. Ecnebi sermayesi bizim sâyimize inzinam etsin bizim ile onlar için faydalı neticeler versin". (Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 252-253).

¹¹ Tezel, *a.g.e.*, s.134; Kokut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, 2. bs, s..52. 1923'ün Ocak ayında Batı Anadolu'da düşman işgalinden kurtarılmış vilayetlerdeki gezisinden dönen İktisat Vekili Mahmut Esat Bey TBMM'de yaptığı açıklamada yabancı sermaye ile ilgili şöyle diyordu: "... O'na [yabancı sermaye] *Büyük Millet Meclisi'nin kanun ve nizamlarına tabi olmak şartıyla her türlü teshilatı da göstermeye hazırız. Hülasa ecnebi sermayesinin yerli sermayeden daha mümtaz bir mevkide çalışmasına da müsaade etmeyiz*". (*Tevhid-i Efkâr*, 4 Kânun-i Sâni 1339/4 Ocak 1923, No: 566-3594).

¹² Türkiye İktisat Kongresi'nde kabul edilen Misk-ı İktisadi'nin 9. Maddesinde yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe konusunda şöyle deniyordu: "*Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur; ecnebi sermayesinealeyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseslerle münasebette bulunmaz (...)*". (Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 389).

¹³ Rifat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, 8. bs, s. 206.

Yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe kullanımı ile ilgili tartışmalar Milli Mücadele henüz sona ermeden başladı. İktisat Vekâleti'nden 19 Temmuz 1922'de Heyet-i Vekile'ye gönderilen bir yazıda, yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe'nin kullanılmasına dair 23 Mart 1916 tarihli kanunun, değiştirilmediğine veya resmen ilga edilmediğine göre uygulanması gerektiği hatırlatılıyordu. İktisat Vekâleti'nin yorumuna göre; şayet günün şartları bu kanunun uygulanmasına mani ise Heyet-i Vekile'nin ona göre bir karar alması gerekiyordu¹⁴. İktisat Vekâleti'nin hatırlatması 20 Temmuz'da Heyet-i Vekile'de görüşüldü. Heyet-i Vekile, konunun Hariciye Vekâleti ile paylaşılmasını ve hasıl olacak neticenin Heyet-i Vekile'ye getirilmesini kararlaştırdı¹⁵. Henüz İstiklâl Savaşı'nın sona ermediği bu dönemde İktisat Vekâleti tarafından yapılan müracaatın akıbetine dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Ancak teklifin zamanlaması erken bulunarak rafa kaldırıldığı düşünülebilir.

Kanunun tekrar gündeme gelmesinden 4 Şubat 1923'te İktisat Vekâleti'nden İstanbul Vilayeti'ne gönderilen bir tebligatla haberdar olmaktadır. İktisat Vekâleti bu tebligatla İstanbul Valiliği'nden 23 Mart 1916 tarihli iktisadi müesseselerde Türkçe kullanılmasına dair kanunun hemen uygulamaya geçirilmesini istiyordu. Kanunun özetlendiği 4 Şubat 1923 tarihli tebligat şöyleydi:

- “1- İmtiyazlı demiryolları ile müessesât-ı saire işletmeye ait muamelât ve muhâberâtını yalnız Türkçe icraya kanunen mecburdur. Bu mecburiyeti adem-i icrada ısrar eden şirketin müessesâtı hükümet tarafından muvakkaten işgal olunarak hükm-i kanunî tenfiz edilir.
- 2- İmtiyazsız olan Türk tabiiyetindeki her nevi şirketler Türkiye dâhilindeki kâffe-i muhaberât ve muamelât ve defâtir ve hesabâtı Türkçe icraya mecburdurlar.
- 3- Sermayesi münkasım ecnebi şirketler için bu mecburiyet hükümetle vuku bulacak muhaberâta ve efrad ile teatî edilecek evraka aittir.
- 4- İkinci ve üçüncü maddede muharrer şirketler bu mecburiyeti ifa etmedikleri takdirde mehakime sevk ve beş liradan elli liraya kadar ceza-yı nakdiye mahkûm ve mahkûmiyetin tekrarında idarehaneleri sed ve icra-yı ticaretten men olunurlar. Ahkâm-ı kanunînin tamamıyla tatbik-i lüzumu beyan olunur”¹⁶.

Hiç gündemde yokken böyle bir uygulamaya neden ihtiyaç duyulduğu hakkında açık bir bilgi bulunmamaktadır. Aşağıda görüleceği üzere bu durumu milli

¹⁴ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 30.10/ Dosya Kodu: 167. 165.1-2.

¹⁵ *BCA*, 30.10/167.165.1-1.

¹⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Hariciye Vekâleti (HR), İstanbul Murahhaslığı (İM), Dosya No:37, Gömlek No:12. Basında tebligatın dördüncü maddesindeki cezanın 10 kuruştan 50 kuruşa kadar olduğu yazılmaktadır. (*İkdam*, 14 Şubat 1339/1923, No:9309; *Tanin*, 14 Şubat 1339/1923, No:134; *Akşam*, 15 Şubat 1339/1923, No:1581; *Tevhid-i Eflâk*, 14 Şubat 1339/1923, No: 606-2634).

iktisat, çalışma hayatının millileştirilmesi gibi gerekçelerle açıklamak mümkünse de tebligatın tarihi farklı değerlendirmeleri de gerekli kılmaktadır. Görünen o ki bu tebligat Lozan Konferansı süreci ile yakından ilintilidir. Çünkü 20 Kasım 1922'de başlamış olan Lozan Konferansı, ağırlıklı olarak iktisadi meselelerin çözülememesi yüzünden 4 Şubat 1923'te kesintiye uğramıştı. Çözülemeyen iktisadi meselelerden biri de Türkiye'de yabancı sermayesi ile kurulmuş şirketlerin durumuydu. Müttefik devletler kendi tebaaları tarafından kurulmuş olan imtiyazlı şirketlerin sorunlarını barış konferansında ele alarak halletmek isterken Türk tarafı, bu şirketlerin tüzel kişilikleri itibarıyla Türk tebaası olduklarını dolayısı ile uluslararası bir antlaşmada zikredilmelerinin kabul edilemeyeceğini ileri sürüyordu. Türk hükümeti şirketler ile hükümet arasındaki konuların bir iç mesele olması nedeniyle şirketlerle yapılacak ikili görüşmelerle halledilmesi gerektiğini iddia ediyordu. Sonuçta da konferansın ikinci döneminde Türk tarafının iddiası kabul edilecek ve yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin temsilcileri Mayıs 1923'ten itibaren Ankara'ya giderek hükümetle yaptıkları görüşmeler neticesinde yeni sözleşmeler imzalayacaklardır¹⁷. Ağır diplomatik krizin yaşandığı bir dönemde İstanbul'a gönderilen tebligat bir taraftan yukarıda belirtildiği üzere yabancı sermaye sahiplerine artık Türkiye'de düzenin değiştiğini, Osmanlı dönemindeki serbestliğin ve hukuksuzluğun geride kaldığını gösterecek, diğer taraftan da konferansta Türk tebaası oldukları iddia edilen şirketlerin yürürlükte olan Türk kanunlarına uymaları sağlanmış olacaktır. Ayrıca bu tebligatla, kısa bir süre sonra toplanacak Türkiye İktisat Kongresi'nde vurgulanacak olan yürürlükteki kanunlara uyduğu sürece yabancı sermayesine karşı değiliz düşüncesi için de ilk adım atılmış oluyordu.

3- Türkçe Kullanma Kararına Karşı Şirketlerin Direnişleri

Alınan kararın etkileri kısa sürede görülmeye başlandı. Düyûn-ı Umûmiye idaresi yetmiş kadar Yunan tebaası çalışanına izin verdi. Aynı şekilde Rejî Şirketi de Yunan tebaası bazı çalışanlarını azletti. Fakat her iki şirket de Yunanlardan boşalan kadrolara ilk anda Müslüman Türk yerleştirme konusuna sıcak bakmadılar. Gerekçe olarak bazen işlerine yarayacak Türkçe bilen memur bulamadıklarını ileri sürerken, bazen de memura ihtiyaç duymadıklarını ifade ediyorlardı. İkinci gerekçe doğru ise tasfiye edilen memurların önceden neden istihdam edildikleri sorusu gündeme gelmektedir. Konu ile ilgili İkdâm gazetesinde bir değerlendirme yapan Yakup Kadri Bey'e göre; şirketler gayrimüslim ve yabancıları çoğu zaman casusluk yapmaları için istihdam ediyorlardı. Ayrıca bu tür kişilerin çoğu yabancı dil bilmek veya şirketlerin işlerini görececek yeterliliklere sahip olmak şöyle dursun okuma yazma dahi bilmiyorlardı. Özellikle eğitim görmüş Müslümanlarla gayrimüslimleri karşılaştırarak yabancı dil konusunda Müslümanların diğerlerinden hiç de geri olmadıklarını iddia

¹⁷ Esirgen, a.g.m., s. 103-109

eden Yakup Kadri Bey; yabancı sermayeli şirketlerin Türk ve Müslüman istihdam etmemelerinin asıl sebebinin, muamelelerini İngilizce veya Fransızca yapmaları değil, çalıştıracakları kişilerden beklentileri ile alakalı olduğunu savunmaktadır¹⁸.

İstanbul Vilayeti'nden gelen gayr-i faal¹⁹ memurları istihdam etmelerine dair tavsiyelere kadrolarının darlığından ve fazla memurları bulunduğu bahisle olumsuz yanıt veren birçok şirket, çalışanlarına Türkçe öğretmeye çalışarak beklenen tasfiyeyi atlatmaya uğraşıyordu²⁰.

Türkçe kullanma kararı birçok şirket tarafından kabul edilmesine rağmen, basında bazı şirketlerin muamelelerini Fransızca tutmaya devam ettiklerine dair şikâyetler görülmektedir. 4 Şubat 1923 tarihli tebligata göre; bu şekilde devam eden şirketlere önce para cezası, ısrar halinde kapatma cezası verilebilecekti²¹. Hâlbuki bu düzenlemenin uygulanmaya çalışıldığı dönemde yukarıda belirtildiği üzere başta iktisadi sorunlar olmak üzere bir takım nedenlerden dolayı Lozan Konferansı kesintiye uğramıştı. Dolayısıyla yabancı sermayeli şirketlere karşı uygulanacak cezai işlemler konferans sırasında TBMM Hükümeti'ni zor duruma düşürebilirdi. Nitekim Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Dr. Adnan Bey (Adivar), 22 Şubat 1923'te Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği yazıda; şirketlerde Türkçe'nin kullanılmasına dair kararın ihmal edilmeden ve acilen uygulanmasının maddeten mümkün olmadığını ve gelebilecek direniş karşısında zorlayıcı tedbirlere başvurulmasının, içinde bulunulan sıkıntılı süreçte arzu edilmeyecek sonuçlar doğuracağını ifade ederek bu konuda daha itidalli davranılmasını talep ediyordu²².

Tevhîd-i Efkâr gazetesi, İstanbul Valiliği tarafından, faaliyetlerinin sekteye uğramaması için şirketlere zaman verileceğini duyurmasına rağmen²³, ne tebligatta ne de başka bir yerde uygulama konusunda ileri bir tarih verilmiştir. Bu da uygulamada ister istemez zorluklara neden olacaktır. Zira şirketlerin Türkçe kullanılmasına yönelik karara direnmesinin nedenlerinden birisi ihtiyaç duydukları yeterliliğe sahip yeterli sayıda Türkçe bilen memur bulunamaması iken diğeri uygulamada karşılaşılabilecek muhtemel zorluklardı. Örneğin senelerden beri bütün muamelelerini yabancı dillerde yapan demiryolu şirketleri gibi büyük kuruluşlar, işletmeye dair muamelelerini birden bire Türkçeye çeviremeyeceklerini ileri sürerek hükümetin bu konuda ısrar etmemesini rica etmişlerdi. Ancak İktisat Vekâleti bu ricayı kabul

¹⁸ Yakup Kadri, "Şirketler ve Türkler", *İkdâm*, 8 Mart 1339/1923, No:9331.

¹⁹ Gayr-i faal memurlar ve şirketlerde istihdamları hakkındaki değerlendirmeler için bir sonraki başlığa bakınız.

²⁰ *İkdâm*, 20 Mart 1339/1923, No:9343.

²¹ *Akşam*, 26 Şubat 1339/1923, No:1592.

²² BOA, HR. İM, D. No:37, G. No:12; BOA, HR. İM, D. No:16, G. No:126.

²³ *Tevhîd-i Efkâr*, 21 Şubat 1339/1923, No:614-3641.

etmediği gibi bir an önce gerekenin yapılmasını istiyordu²⁴. Kararın uygulanmaya başlaması üzerine Fransa'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri General Pelle, Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Adnan Bey'e müracaat ederek şirketlerin hükümetle olan muamelelerinin Türkçe yapılmasının kabul edilebilir olmasına rağmen, bu kararın özellikle bankalar ve vapur kumpanyalarının bütün muamelelerini kapsamının mümkün olmadığını bildirdi. General'e göre dünyanın her tarafında elden ele dolaşan çek ve konşimentolara²⁵ Türkçe yapılması imkânsızdı. General Pelle'nin bu müracaatını 10 Mart 1923 tarihli yazısıyla Hariciye Vekâletine aktaran Adnan Bey, İstanbul'un resmen işgal altında bulunduğunu hatırlatarak şirketler hakkında alınan kararın uygulanamayacağını bir kez daha ifade etti. Çünkü şirketler barış konferansını da kendi çıkarları için kullanarak yaşadıkları her türlü sıkıntıyı Yüksek Komiserler aracılığıyla konferansın gündemine taşıyorlardı. Örneğin imtiyazlı şirketlerden 16 Mart 1920'den sonra işgal şartlarını kullanarak sözleşmelerine aykırı olarak yaptıkları değişikliklerin iptali istenince bile konunun Lozan Konferansı'nda halledileceğini belirterek Yüksek Komiserlere başvuruyorlardı. Adnan Bey, bu tür şikayetlerin merciinin Yüksek Komiserlikler değil ya şirket murahhasları ya da kendisi olduğunu ifade ederek engel olmaya çalışsa da başarılı olamadığını, uygulamada ısrar edilecek olursa diplomatik teşebbüslerin olabileceğine dair kaygılarını dile getirmektedir²⁶.

Adnan Bey'in yukarıda zikredilen müracaatları üzerine, Hariciye Vekâleti 7 Nisan 1923'te konuya açıklık getiren bir cevap gönderdi. Gönderilen cevapta, uluslararası şirketlerin çek ve konşimento muamelelerini bütün gelişmiş ülkelerde yerel lisanla hazırladıkları, ülkemizde de yerli veya yabancı şahıslar ile teati olunan bu gibi evrak ve senetlerin 23 Mart 1916 tarihli kanun gereğince Türkçe hazırlanmasının zorunlu olduğu ancak bu kanunda hazırlanacak evrakta Türkçe'nin yanında diğer bir yabancı dilin kullanılmasına engel olmadığı ifade ediliyordu. Dolayısıyla Hariciye Vekâleti bu cevapla Türkçe'nin yanında ikinci bir dilin kullanılmasına onay vermektedir. Diğer taraftan şirketlerin, dahili muamelelerinde ve şirket defterlerini hazırlarken kendi dillerini kullanmalarının serbest olduğu belirtilmektedir. Ancak yabancı ülkelerde de ticari ve mali kuruluşların genel muamelelerinde yerel lisanın kullanıldığı hatırlatılarak Türkçe kullanılması konusunda geri adım atılmayacağı vurgulanmaktadır²⁷.

Bütün bu açıklamalara rağmen, şikayetlerin sona ermediği anlaşılmaktadır. Ecnabi Seyr-i Sefain Kumpanyaları Bahriye Odası Riyaseti tarafından Adnan Bey'e

²⁴ *İkdâm*, 27 Şubat 1339/1923, No: 9322.

²⁵ Konşimento: "Yük sahibine taşıyıcı tarafından verilen senet, yükleme senedi, teslim alma belgesi. Daha ziyade deniz taşımacılığında kullanılan kaptan veya donatan tarafından, mal sahibine verilen teslim alma belgesi". (Ali Şafak, *Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü*, Selim Kitabevi, Ankara, 2002, 4. bs, s. 279).

²⁶ BOA, HR. İM, D. No: 17, G. No: 10.

²⁷ BOA, HR. İM, D. No: 48, G. No: 10.

gönderilen 25 Mayıs 1923 tarihli istidanamede de deniz ticaretinde özellikle konşim-ento ve biletlerin yerel lisanla değil İngilizce ve Fransızca gibi yaygın dillerde hazırlanması gerektiği, bunun dünyanın her yerinde böyle olduğu belirtilerek uygulamanın bu duruma uygun olarak değiştirilmesi isteniyordu²⁸.

Şirketlerde Türkçe'nin kullanılmasına dair tebligatın özellikle taşrada uygulanması sırasında yapılan hatalarla ilgili de bazı şikayetlerin geldiği görülmektedir. Loyd Triestino Vapur Kumpanyası Genel Müdürü'nün müracaatı üzerine İtalyan Yüksek Komiseri tarafından İstanbul Murahhası Adnan Bey'e verilen şifahi notada, şirketin, Türkiye'nin muhtelif yerlerindeki, özellikle de Trabzon'daki acentesinde yerel makamlar tarafından 23 Mart 1916 tarihli kanunun ikinci faslının beşinci madde-sinin²⁹ aksine yorumda bulunularak şirketin bilumum evrakını Türkçe tutmasının talep olduğu belirtilmektedir. Adnan Bey notayı, Yüksek Komiser'in bu konuda açıklama istediğini bildirerek 6 Haziran 1923'te Hariciye Vekâleti'ne sundu³⁰.

Yerel makamların yaptığı hata, 23 Mart 1916 tarihli kanunun öngördüğü imtiyazlı şirketlerle imtiyazsız, sermayesi eshama münkasım şirketler arasındaki farkı atlamaktan ileri geliyordu. Hariciye Vekâleti tarafından 28 Temmuz 1923'te İstanbul Murahhaslığı aracılığıyla İtalya Yüksek Komiserliği'ne gönderilen yazıyla durum açıklığa kavuşturuldu. Buna göre; imtiyazlı Türk tabiiyetindeki şirketler Türkiye dahilindeki bütün muamele, defter ve hesaplarını Türkçe tutmaya mecburken sermayesi eshama münkasım yabancı sermayeli şirketler sadece hükümet ve şahıslarla (müşterilerle) olan muamelelerini Türkçe yapmaya mecburdur. Dolayısıyla sermayesi eshama münkasım şirketlerden olan Loyd Triestino Kumpanyası sadece hükümet ve şahıslarla olan muamelelerini Türkçe yapmak zorundaydı³¹.

29 Haziran 1923 tarihli İkdâm gazetesinden, yabancı sermayeli vapur acentelerinin, şirketlerin kendi ilgili memurlarına gönderdikleri konşimentolarını Fransızca yapmak için hükümete müracaat etüklerini öğrenmekteyiz³². Bu bilgi bu tarihe kadar şikayetlerin sona ermediğini ve şirketlerin Türkçe kullanma kararına direnmeye devam ettiklerini göstermektedir. Yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe kullanımına dair çalışmalar Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra yeni bir evreye girecektir. Antlaşmanın imzalanmasının vermiş olduğu güvenle bu konuda daha kesin politikalar üretilebilecektir.

²⁸ BOA, HR. İM, D. No: 37, G. No: 12.

²⁹ Kanunun İkinci faslının 5. Maddesi şöyledir: “*Ticaret Nezaretince müseccel ve sermayesi eshama münkasım eenebi şirketler için bu mecburiyet hükümet ile vukubulacak muhaberatı ve efrâd ile teati edilecek evraka aiddir*”. (Düstür, II/8, s. 776).

³⁰ BOA, HR. İM, D. No: 37, G. No: 12.

³¹ BOA, HR. İM, D. No: 37, G. No: 12.

³² *İkdâm*, 29 Haziran 1339/1923, No: 9441.

4- Uygulamanın Başlaması ile Açılacak Kadrolara Müslüman-Türklerin Yerleştirilmesine Dair İstanbul Valiliğinin Yaptığı Hazırlıklar

TBMM Hükümeti'nin şirketlerde yabancı diller yerine Türkçe'nin kullanılmasına dair aldığı karar sadece milliyetçi refleks de içeren bir onur ve şeref meselesi değildi. Bu aynı zamanda iktisadın ve çalışma hayatının millileştirilmesine yönelik atılmış bir adımdı. Çünkü herhangi bir iş sahasında yatırım yapma imtiyazı alan yabancı sermaye sahipleri, kapitülasyonlarla bile kendilerine böyle bir hak verilmemiş olmasına rağmen, muamele ve muhaberelelerinde kendi dillerini kullanma hakkını da alıyorlardı³³. Şirketlerinde çalışacak kişileri de ya kendi ülkelerinden getiriyorlar ya da yabancı dil bilen Osmanlı tebaası gayrimüslim azınlıklardan seçiyorlardı. Savaştan yeni çıkmış, ekonomik çöküntü yaşayan Türkiye'de Müslüman Türk tebaa geçim sıkıntısı ve işsizlik problemiyle boğuşurken kullanılan dil nedeniyle yabancı sermayeli şirketlerde çalışma şansına sahip olamıyorlardı. Dolayısıyla bu kararın alınması yabancı sermayeli imtiyazlı-imtiyazsız şirketlerde çalışan yabancı ve Türk tebaası gayrimüslimlerin tasfiye edilerek yerlerine Müslüman Türklerin istihdam edilmesi anlamına geliyordu³⁴. Tevhîd-i Efkâr'da bu konuyu değerlendiren Ebüzziya Velid Bey, şirketlerde Türkçe zorunluluğunun sadece istihdam konusunda değil genel olarak iktisadi hayatın millileştirilmesi adına önemli bir adım olduğunu ifade etmektedir. Velid Bey'e göre; Türkçe zorunluluğu ile birlikte Türkiye'de iş yapmak isteyen sermaye sahipleri, artık eskisi gibi dil bildikleri için gayrimüslimlerle değil Müslüman Türklerle ilişki kurmak zorunda kalacaklardır. Bu da Türklerin iktisat sahasında daha fazla ön plana çıkmalarını sağlayacaktır³⁵.

Bu durumun farkında olan İstanbul Valisi Esat Bey, İktisat Vekâleti'nin tebligatı üzerine vilayeteki ilgili kişilerle bir toplantı yaptı. Toplantı sonucunda, Türkçe bilmeyen memurların tasfiye edilmesi ile oluşabilecek kargaşayı önlemek ve şirketlerin ihtiyaç duyacağı memurları temin etmek için özellikle gayr-i faal memurların açılacak kadrolara yerleştirilmesi kararı alındı. İstanbul Vilayeti'nin bu kararı bir taraftan şirketlerin faaliyetlerinin sekteye uğramasına meydan vermemeyi amaçlarken, diğer taraftan İstanbul'da zor durumda olan gayr-i faal memurlara bir iş kapısı açmayı hedefliyordu³⁶. Gayr-i faal memurlar meselesi TBMM Hükümeti'nin İstanbul'un Anadolu'ya iltihakından sonra karşılaştığı en önemli sorunlardan biridir. 1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılarak bir emr-i vaki halinde İstanbul'un TBMM idaresine girmesi ile birlikte Osmanlı Devleti'ne bağlı büyük bir bürokratik kadro açığa çıkmıştı. TBMM Hükümeti'nin bu kadroyu hemen istihdam etmesi hem

³³ Ebüzziyazade [Velid], "Şirketlerin Muhaberatı Türkçe Olmak Mecburiyeti", *Tevhîd-i Efkâr*, 20 Şubat 1339/1923, No:612-3640.

³⁴ *İkdâm*, 27 Şubat 1339/1923, No:9322; Bali, *a.g.e.*, s. 207-208.

³⁵ Ebüzziyazade [Velid], "Şirketlerin Muhaberatı Türkçe Olmak Mecburiyeti", *Tevhîd-i Efkâr*, 20 Şubat 1339/1923, No:612-3640.

³⁶ *Tevhîd-i Efkâr*, 14 Şubat 1339/1923, No:606-2634

ekonomik hem de siyasi nedenlerden dolayı mümkün değildi. Bu nedenle hükümet, İstanbul bürokrasisini bir değerlendirmeye tabi tuttu. Ehliyet ve liyakatin yanı sıra İstanbul bürokrasisi, Milli Mücadele'ye karşı almış oldukları tutuma göre de değerlendirilecekti. Alınan karara göre İstanbul'dan gelen bir memurun yeni dönemde istihdam edilmesi için bağlı bulunduğu vekâletin o memur hakkında “*caiz-ül istihdam*” kararı vermesi gerekiyordu. İstihdamı uygun görülmeyenlerin devlet ile olan ilişkileri kesilirken, istihdamı uygun görülenler ihtiyaç nispetinde memuriyete atanıyordu. Ancak bağlı bulunduğu vekâletten “*caiz-ül istihdam*” kararı almasına rağmen kadro yetersizliği nedeniyle atanamayanlar da vardı. İşte bu şekilde açıkta kalan memurlar gayr-i faal olarak adlandırılıyordu ve kadro açıldıkça memuriyete tayin ediliyorlardı³⁷. İstanbul Vilayeti şirketlere getirilen Türkçe kullanma zorunluluğu ile ortaya çıkacak Türkçe bilen memur ihtiyacını gayr-i faallerden karşılamak istiyordu. Böylece işsizlik ve yoksullukla boğuşan gayr-i faal memurların en azından bir kısmı, içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulabilecekti.

Elbette ki işsizlik problemiyle boğuşan sadece memur sınıfı değildi. Bunun yanında savaş sonrası Türkiye'de gençliğin büyük bir bölümü de kendisini büyük bir sefaletin içinde buldu. Hem işsiz kalan memurlar hem de genç nüfus kendilerinin yaşamış oldukları sefaletle rağmen, yabancı ve gayrimüslimlerin nispeten refah içinde yaşamalarına basının da desteğini alarak tepki göstermeye başladılar. Bütün bu kesimler artık ticarete, bankacılıkta, sanayide kısacası iş âleminin her sahasında Türklere yer verilmesini talep ediyorlardı³⁸.

Gayr-i faal memurların şirketlerde istihdamı hususu ile meşgul olmak üzere Vilayet Mektupçusu Abdülhak Hakkı Bey'in riyasetinde Maarif Müdürü Saffet ve Başmühendis Reşit Beylerden oluşan bir heyet kuruldu. Heyetin görevi şirketlerde çalışacak memurları belirlemektir. Ehliyet ve liyakatlerine göre belirlenecek gayr-i faal memurları bu şirketlerde çalışabilecek yeterliliğe kavuşturmak amacıyla birkaç ay içerisinde yetkin müderrisler tarafından “*usul-i muhasebe, usul-i muzaafa*” öğretecek kurslar açılması kararlaştırıldı³⁹. Açılması kararlaştırılan kurs Maarif Müdürü Saffet Bey'in öncülüğünde faaliyete geçirilecekti. Kursa devam eden memurlardan isteyenlere eğitimin ardından bir de belge verilerek Türkçe bilen memura ihtiyaç duyan şirketlere tavsiye edileceklerdi⁴⁰. Hatta Akşam gazetesinin haberine göre Elektrik, Tramvay gibi şirketler eğitim görecektir gayr-i faalleri istihdam edeceklerini vadettiler⁴¹. İstanbul Valisi Esat Bey'in yaptığı açıklamaya göre; bu kurslara isteyen emekli-

³⁷ İstanbul Hükümeti'nden devralınan bürokrasi ve gayr-i faal memurlar hakkında geniş bilgi için bkz: Asaf Özkan, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler, Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s. 309-332.

³⁸ Bali, *a.g.e.*, s. 200.

³⁹ *İkdam*, 14 Şubat, 1339/1923, No:9309; *Tevhîd-i Efkâr*, 14 Şubat 1339/1923, No:606-2634

⁴⁰ *İkdam*, 27 Şubat 1339/1923, No:9322; *Akşam*, 22 Şubat 1339/1923, No:1588.

⁴¹ *Akşam*, 15 Şubat 1339/1923, No:1581.

ler de devam ederek şirketlerde istihdam hakkı kazanabileceklerdi⁴². Ancak Esat Bey, vilayetin şirketleri gayr-i faal memurları çalıştırma konusunda zorlamaya hakkı olmadığı için bu yönde sadece teşvik edebileceğini ifade ederek eğitimden geçirilen memurlara herhangi bir garanti verilemeyeceğini belirtmektedir⁴³.

İstanbul Vilayeti yaptığı hazırlıklardan sonra, 4 Mart 1923'te Anadolu ve Şark Demiryolları, Tramvay, Elektrik, Rıhtım Şirketleriyle İstanbul, Üsküdar, Kadıköy Su Şirketleri'ne ve Üsküdar Gaz Kumpanyası'na birer tezkere göndererek imtiyazlı şirket olmaları ve İstanbul Vilayeti'ne bağlı bulunmaları hasebiyle talimatname gereğince muamelelerini Türkçe yapmaları gerektiğini bir kez daha hatırlattı. Vilayet ayrıca bu emrin ifası sırasında ihtiyaç hissedilecek memurları yetiştirmek üzere vilayette kurslar açılacağını ve bu kurslara gerek gördükleri takdirde ders vermek için şirketlerin uzman memurlar gönderebileceklerini ilave etti. İstanbul Vilayeti tarafından faaliyete geçirilecek olan kurslarda üç sınıf üzerine eğitim verilmesi kararlaştırıldı. Birinci kursta Anadolu ve Şark Demiryolları için telgrafçılık ile şirketler nizamnamesi; ikinci kursta, Tramvay, Elektrik ve Rıhtım Şirketleri için idari, fenni hesap muameleleri ve üçüncü kursta da Su Şirketleri vesaire için yararlı olabilecek eğitiminin icrası düşünülüyordu. Eski Divan-ı Muhasebat azasından Fuat Bey fahri olarak defter tutma konusunda eğitim verecek Katıpzade Sabri Bey gerekli öğretilerin tedariki ile meşgul olacaktı⁴⁴. Vali Vekili Esat Bey, bütün bu faaliyetlerden haberdar etmek üzere Sanayi Müdürü Hayrettin Bey'i şirketlere gönderdi. Hayrettin Bey şirket temsilcileri ile gayr-i faallerin eğitimi ve şirketlerde istihdamı konularında mülakatlar gerçekleştirdi⁴⁵. İstanbul Vilayeti'nin şirketlere gayr-i faal memurları yerleştirmek için yaptığı çalışmaların İktisat Vekâleti tarafından da onaylandığı görülmektedir. Bu Fikri benimseyen İktisat Vekâleti İstanbul Vilayeti'ne kurs için Ticaret Mekteb-i Âlisi binasının tahsis edildiğine dair bir tebligat gönderdi⁴⁶. Tebligat üzerine, Okul Müdürü Hulusi Bey'in riyasetinde, İktisat Muallimi Zühtü, Kavanin-i Ziraiye ve Sınaiye Muallimi ve Vilayet Sanayi Umuru Müdürü Hayrettin, Usul-i Defterî Muallimi Nihat ve Mezunîn Cemiyeti Reisi Vefik Beylerden oluşan bir komisyon kurularak çalışmaya başlandığına dair İktisat Vekâleti'ne bilgi verildi⁴⁷.

Bütün bu hazırlıklara ve planlamalara rağmen, gayr-i faal memurları eğitecek kursların hemen faaliyete geçirilemediği anlaşılmaktadır. Sanayi Müdürü Hayrettin Bey'in öncülüğünde bu işle ilgilenecek heyet bir toplantı yaparak kursun mart ayı sonlarına kadar başlatılmasına karar verdi. Alınan karara göre iki devreden ibaret

⁴² *Tevhîd-i Efkâr*, 25 Şubat 1339/1923, No:617-3645.

⁴³ *Tevhîd-i Efkâr*, 27 Şubat 1339/1923, No:619-3647.

⁴⁴ *Tevhîd-i Efkâr*, 5 Mart 1339/1923, No:625-3653; *İkdâm*, 5 Mart 1339/1923, No:9328.

⁴⁵ *Tevhîd-i Efkâr*, 7 Mart 1339/1923, No:627-3655.

⁴⁶ *Tevhîd-i Efkâr*, 5 Mart 1339/1923, No:626-3654; *İkdâm*, 6 Mart 1339/1923, No:1329.

⁴⁷ *İkdâm*, 14 Mart 1339/1923, No:9337.

olacak kurslarda muhasebe, muhaberat, ticari muamelelere yönelik derslerle daktilo kullanımı öğretilenkti. Ancak hem gerekli malzemelerin noksanlığı hem de bu malzemeleri temin etmek için ihtiyaç duyulan ödenek yoksunluğu kursun açılması önündeki en önemli engeldi. Bir diğer engelin de İstanbul Vali Vekili Esat Bey'in gayr-i faal memurları yetiştirme fikrini ilk kez ortaya atmasına rağmen, zaman içerisinde bu meseleden elini çekmesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca şirketler Türkçe kullanma kararını kabul etmelerine rağmen, Türk memurları istihdam etme konusunda fazla hevesli değillerdi. Bunun yerine bazı şirketler kendi çalışanları olan yerli veya yabancı gayrimüslimlere Türkçe öğretmek için harekete geçmişlerdi. Yabancılar yönelik bir iki aylık kursla edinilecek Türkçe'nin kabul edilemeyeceği şirketlere bildirilmesine rağmen, kursların gecikmesi ve buna bağlı olarak şirketlerin talep ettiği şartları taşıyan Müslümanların yetiştirilememiş olması durumu daha karmaşık hale getiriyordu⁴⁸.

Gayr-i faal memurlara şirketlerde istihdam için gerekli eğitimi vermek üzere yapılan çalışmalar nihayet sonuçlandı ve Ticaret Mektebi'nde bu işle meşgul olan kurul gerekli programı yaptı. Verilecek dersler ve dersi verecek hocalar şöyledi: Ticari ve Mali Hesap Kömürçüyan Efendi, Muhasebe Usulü ve Uygulamaları Serkiz Nihad Bey, Ticari ve Hukuki dersler Haşim Bey, Muhabere, Neşriyat ve Daktilografi dersleri İhsan ve Necati Beyler tarafından verilecekti. Asgari kurs süresi iki ay olarak belirlenirken derslerin 25 Mart Pazar günü öğleden sonra başlayacağı duyuruldu⁴⁹. Nitekim 25 Mart'ta bahsedilen kurs İstanbul Vali Vekili Esat Bey'in de katıldığı bir törenle açıldı. İlk anda bu kursta 130 gayr-i faal memur eğitime başladı⁵⁰. Bir taraftan gayr-i faaller hazır hale getirilmeye çalışılırken diğer taraftan şirketler nezdinde bunları istihdam ettirmek için girişimlere de devam ediliyordu. Bazı şirketler kabul ederken bazılarının bir takım bahaneler ileri sürerek gayr-i faal memurları istihdam etmekten imtina ettikleri görülmektedir. Gayr-i faal memurları istihdam etmeyi kabul eden şirketler, vilayetin önceden yaptığı bir teklifi dikkate alarak kendi çalışma alanlarına dair uzmanlarının kursta ders vermesini de kabul etmişlerdir⁵¹. Bu şirketler kadrolar boşaldıkça vilayete bildirecek ve vilayetin uygun göreceği kişileri istihdam edeceklerdi. Esasen yukarıda belirtildiği üzere başlayan ilk kursa yüz küsur gayr-i faal kayıt yaptırmış olmasına rağmen, İstanbul'da yaklaşık 1800 gayr-i faal memur vardı⁵².

Alınan karar gereğince kurstan mezun olan gayr-i faaller aldıkları derslerden bir imtihana tabi tutulacaklardı. Bu imtihan 15 Haziran'da başladı ve kursu başarıyla

⁴⁸ *Tevhîd-i Efkâr*, 11 Mart 1339/1923, No: 632-3662; *İkdâm*, 16 Mart 1339/1923, No:9339.

⁴⁹ *İkdâm*, 23 Mart 1339/1923, No:9346.

⁵⁰ *İkdâm*, 26 Mart 1339/1923, No:9349.

⁵¹ *İkdâm*, 1 Nisan 1339/1923, No:9335.

⁵² *İkdâm*, 25 Mayıs 1339/1923, No:9406.

bitirenlere belgeleri verildi⁵³. Ticaret Mektebi Müdürü Hulusi Bey'in İkdâm gazetesine yaptığı açıklama, aslında şirketlerde Türkçe kullanımına dair alınan karardan sonra başlatılan, gayr-i faallerin bu şirketlerde istihdamına dair bütün bu faaliyetlerin basına veya kamuoyuna yansıtıldığı kadar geniş kapsamlı olmadığını göstermektedir. Çünkü Hulusi Bey'in ifadesine göre Ticaret Mektebi'nde açılan kursun ilk etabını tamamlayarak belge almaya hak kazanan gayr-i faal memur sayısı bir kısmı da kadınlardan oluşmak üzere 44-45 kişiydi⁵⁴. Esasen bu kurs ilk başladığı zaman yaklaşık 200 kişi müracaat etmişse de o sırada bazılarının başka memuriyetlere atanması üzerine ancak 120 kişi kursa devam etmiştir. Bunlardan 76'sı da süreç içerisinde devam etmedikleri için ancak 44 kişi kurs bitirme imtihanına girmeye hak kazanmıştı. Yapılan imtihan sonucunda belgelerini alan 44 kişi kursun ikinci etabına geçmeye hak kazanıyordu. Bazı nedenlerden dolayı Ticaret Mektebi kursun ikinci safhasını uygulayamayacağını belirtince bu kişilerin ikinci etabı aynı okuldaki gece derslerinde tamamlamaları kararlaştırıldı. İkinci aşamayı da başarıyla tamamlayan memurlar şirketlerde çalışmaya hak kazanmış olacaklar ve vilayet de şirketler nezdinde bu memurları istihdam ettirmek için faaliyette bulunacaktı⁵⁵.

Bahsedilen 44 kişiden 43'ü ikinci kursu da başarıyla tamamlayınca Ticaret Mektebi Müdüriyeti 43 kişinin listesini Şirketler Komiserliğine göndererek bu kişilerin şirketlerde istihdamına yardımcı olunmasını istedi. Şirketler Komiserliği de istihdam edilmeleri talebiyle listeyi Elektrik, Tramvay, Tünel ve Telefon Şirketlerine havale etti. Tramvay ve Elektrik Şirketleri 43 kişiden kendi şirketlerinde çalışmak isteyenlerin, ismini, yaşını, doğum tarihini, aile durumunu, tahsil derecesini, diploma sahibi olup olmadığını, yabancı dil bilgisini, önceki memuriyetlerini ve maaşını ve sağlık durumunu belirten belgelerle müracaat etmeleri gerektiğini bildirdi. Telefon Şirketi de aynı şartlarla 4 kişiyi istihdam edebileceğini açıkladı⁵⁶.

Yukarıda verilen bilgiye göre en az 1800 gayr-i faal memurun bulunduğu İstanbul'da 43 kişi küçük bir rakam gibi görünmektedir. Diğer taraftan Tevhîd-i Efkâr gazetesinin verdiği bilgiye göre; Türkçe kullanma kararını uygulamak üzere İstanbul Vilayeti'nde kurulan komisyon yaptığı incelemeler neticesinde İstanbul'da yüzden fazla imtiyazlı şirket bulunduğunu tespit etmişti. Bu şirketlerin çalışanlarının büyük bir çoğunluğunu yabancı veya yerli gayrimüslimlerden seçtiği ileri sürülen yazıda; bunların tasfiyesiyle binlerce gayr-i faal memurun istihdam edilebileceği ve içinde buldukları sefaletten kurtulabilecekleri ifade ediliyordu⁵⁷. Ancak sonuç görüldüğü üzere hiç de beklendiği gibi olmadı. Türkçe kullanma kararı alınmasından sonra sadece Duyun-ı Umûmiye İdaresi'nden yetmiş Yunan memurun

⁵³ *İkdâm*, 28 Haziran 1339/1923, No:9440.

⁵⁴ *İkdâm*, 2 Temmuz 1339/1923, No:9444.

⁵⁵ *İkdâm*, 6 Temmuz 1339/1923, No:9448.

⁵⁶ *İkdâm*, 27 Ağustos 1339/1923, No:9497.

⁵⁷ *Tevhîd-i Efkâr*, 8 Mart 1339/1923, No:629-3659.

tasfiye edildiği düşünülünce ya bu şirketler başka yollardan Türkçe bilen memurlar temin ettiler ya da tasfiye edilen gayrimüslimlerin yerine yeni memurlar istihdam etmediler. Diğer bir ihtimal de Lozan Konferansı'nın devam ettiği ve yabancı sermayeli şirketler meselesinin de bu konferansın önemli konularından biri olduğu bu dönemde hükümetin Türkçe kullanma konusunda çok da ısrarcı davranmadığıdır. Elimizde kesin istatistiki bilgiler olmamasına rağmen, 4 Şubat 1923'te, İstanbul'da uygulanması için tebligat gönderilen 23 Mart 1916 tarihli kanundan beklenen faydanın sağlandığını söylemek mümkün değildir. Hatta kanunun uygulamaya geçtiği ilk günlerde Türkçe kullanma meselesinin basın ve kamuoyunda oldukça büyük yankı bulmasına rağmen, kısa süre sonra konunun sürüncemede kalması, alınan kararın konjonktürel bir politikanın sonucu olup olmadığını düşündürmektedir. Özellikle Lozan Konferansı'nın ikinci devresinin başlamasından ve yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin sorunlarını TBMM Hükümeti ile halletmeyi kabul ederek Ankara'ya müracaat etmeye başlamalarından sonra basında ve kamuoyunda şirketlerde Türkçe meselesinden hemen hemen hiç söz edilmemesi bu yorumu güçlendirmektedir. Bu tarihten sonra konu ile ilgili gazete haberlerinde, aslında Türkçe bilmedikleri için şirketlerden tasfiye edilecek yabancıların ve yerli gayrimüslimlerin yerine istihdam edilmeleri için eğitime tabi tutulan gayr-i faal memurların Ticaret Mektebinde aldıkları eğitimden, Türkçe kullanma kararına değinilmeden bahsedilmesi de oldukça manidar bir durumdur.

B- CUMHURİYET DÖNEMİNDE ŞİRKETLERDE TÜRKÇE MESELESİ VE 805 SAYILI KANUN'UN KABUL EDİLEŞİ

İktisat Vekaleti'nin 23 Mart 1916 tarihli yabancı sermayeli müesseselerde Türkçe kullanılmasına dair kanunun yeniden uygulanmasına yönelik tebligatından iki gün sonra, yani 6 Şubat 1923'te Amasya Mebusu Ömer Lütfü Bey, bütün şirket ve müesseselerde Türkçe kullanılmasını öngören bir kanun teklifini TBMM'ye sundu.⁵⁸ Teklifin Layiha Encümeni tarafından müzakereye değer bulunması üzerine 17 Şubat 1923 tarihli Meclis oturumunda İktisat, Nafia ve Hariciye Encümenlerine gönderilmesi kararlaştırıldı⁵⁹.

Bir taraftan 23 Mart 1916 tarihli mevcut kanunun uygulamaya geçirilmesi, diğer taraftan da Lozan Konferansı'nın devam ettiği süreçte yeniden bir kanun çıkarılmasının konferans sürecini olumsuz etkileyeceği düşünülmüş olmalı ki teklif uzun süre sürüncemede kaldı. Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ve II. Meclis'in açılmasından sonra kanun teklifi hakkında Nafia Vekâleti tarafından hazırlanan mazbata, Meclis'in 25 Eylül 1923 tarihli oturumunda gündeme alındı⁶⁰. Ömer

⁵⁸ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, Devre: I, Cilt:27, s.188.

⁵⁹ *TBMMZC*, Devre: I, Cilt: 27, s.360; *Tevhid-i Efkâr*, 18 Şubat 1339/1923, No:610-2638.

⁶⁰ *TBMMZC*, Devre: II, Cilt:2, (II/1), s. 238.

Lütfü Bey'in teklifi, özetle TBMM Hükümeti sınırları içerisinde kalan Duyûn-ı Umûmiye de dahil olmak üzere bütün iktisadi müesseselerde her türlü işlemin Türkçe yapılmasını öngörüyordu. Kanun teklifi için hazırladığı esbâb-ı mucibe layihasında, Ömer Lütfü Bey'in de şirketlerde Türkçe kullanılması meselesini, yabancı sermayeli şirketlerdeki Türkçe bilmeyen memurların tasfiye edilerek yerlerine Türklerin istihdam edilmesi için bir yöntem olarak değerlendirdiği görülmektedir. Ömer Lütfü Bey'e göre, bu kanunla birlikte kullanılan yabancı diller nedeniyle Türk gençlerine kapalı olan şirketlerin kapıları açılacak ve bu şirketler er geç terhis edilecek ihtiyat zabiteleri için önemli bir iş kapısı olacaktır⁶¹. Hatırlanacağı üzere İstanbul Vilayeti de İktisat Vekâleti'nin 4 Şubat 1923 tarihli tebligatını benzer bir mantıkla değerlendirerek boşalacak kadroları gayr-i faaller için istihdam alan olarak düşünmüştü.

Nafia Encümeni, Ömer Lütfü Bey'in teklifini, Nafia Vekâleti ile şirketler arasında yapılan yeni sözleşmelerde⁶² Türkçe kullanma zorunluluğunun sağlandığı gerekçesi ile reddettiğine dair mazbatayı 27 Aralık 1923'te TBMM'ye sundu. Mazbata hakkında açıklama yapan Encümen Reisi Cavit Paşa, şirketlerde Türkçe kullanılmasına dair elde bir kanun olduğu ve hâlihazırda yürürlükte bulunduğu için ayrıca bir kanun yapmanın gereksizliğini ileri sürdü. Mecliste cereyan eden tartışmalarda oldukça önemli detaylar ortaya çıkmaktadır. Zira birçok milletvekilinin 23 Mart 1916 tarihli kanundan haberdar olmadığı gibi bu kanunun 4 Şubat 1923'ten itibaren yeniden uygulanmaya başlandığı hakkında da herhangi bir bilginin bulunmadığı görülmektedir. Hatta İktisat Vekili Hasan Bey bile bu konuda bir kanun olup olmadığı sorusuna "*Harb-i Umumi içinde böyle bir kararname şeklinde bir şey vardı. Fakat mevkii tabike konamadı*" diyordu. Bunun üzerine Dâhiliye Encümeni'nin talebi ile bir sonraki toplantıda mevcut kanunla birlikte değerlendirilmek üzere teklifin Dâhiliye Encümeni'ne havalesine karar verildi⁶³.

Dâhiliye Encümeni'nin kanun teklifini 23 Mart 1916 tarihli kanunla karşılaştırarak hazırladığı mazbata, 31 Aralık 1923'te meclise sunuldu ve görüşüldü. Encümen, yaptığı değerlendirmede, yürürlükte olan düzenlemenin İktisat Vekili Hasan Bey'in iddia ettiği şekilde kararname değil 23 Mart 1916 tarihli kanun olduğu ve maksadı ziyadesiyle temin ettiği gerekçesiyle teklifin reddedilmesini önerdi. Dâhiliye Encümeni adına söz alan Karesi Mebusu Vehbi Bey, aynı konuyu kapsayan bir kanun olduğuna göre yeni bir kanun çıkarmanın usule aykırı olduğunu, ancak gerekirse bu kanun üzerinde yapılacak tadilatla yeni döneme uygun hale getirilebileceğini belirterek kanunda öngörülen beş liradan elli liraya kadar olan para

⁶¹ TBMMZC, II/1-4, s. 503.

⁶² Lozan Konferansı'nda alınan karar gereğince İmtiyazlı Şirketler ile Nafia Vekâleti arasında yapılan yeni sözleşmeler hakkında geniş bilgi için bkz: Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 229-264.

⁶³ TBMMZC, II/1-4, s. 503-505.

cezasının ilgili kanun gereğince beş katına çıkarılması gerektiğini ifade etti. Buna karşın İzmir Mebusu Mahmut Celal Bey, Çorum Mebusu Dr. Mustafa Bey gibi bazı mebuslar mevcut kanunun yetersiz kaldığını ileri sürerken Mustafa Bey, Nafia Vekili'nden kanunun hâlihazırda uygulanıp uygulanmadığını sordu. Nafia Vekili Muhtar Bey, Anadolu'da hükümet kurulduktan sonra hakim olunan yerlerde kanunun uygulanmaya çalışıldığını, ancak dönemin şartları gereği tam anlamıyla uygulanmadığını, kurtuluştan sonra yeniden uygulanmaya başlandığını açıkladı. Öte yandan şirketlerle yapılan yeni sözleşmelerde Türkçe kullanma meselesinin daha fazla üzerinde durulduğunu ifade etti. Ancak bazı milletvekilleri birçok yabancı sermayeli şimendifer ve tramvay şirketinde biletlerin kurtuluştan sonra bile Türkçe düzenlenmediğini ileri sürerek kanunun uygulanmadığını iddia ettiler. Hatta Denizli Mebusu Mazhar Müfid Bey, İzmir'de bir trende İtalyan tebaasından “*şapka bir adam*”ın kendilerinin biletlerini kontrol etmek istediğini ileri sürerek kanunun tam anlamıyla uygulanmadığını belirtti. Bütün bu iddialara karşı Nafia Vekili Muhtar Bey, kanunun şiddetle tatbik edildiğini, bütün iktisadi müesseselerin memurlarını Türk yaptıklarını, Nafia'da Türk olmayan en fazla elli memur kaldığını ifade ederek kanıtlamaya çalıştı. Yapılan bu müzakerelerden sonra İktisat Encümeni, mevcut kanunun uygulanmasına devam edilmesini ve kanun teklifinin de İktisat Encümeni'ne havale edilerek burada görüşüldükten sonra gerekli görülürse tadilat yapılmasını teklif etti ve bu teklif kabul edildi⁶⁴.

23 Mart 1916 tarihli kanunun yürürlüğünün devam etmesi kabul edilmiş olmasına rağmen, uygulamada problemlerin devam ettiği anlaşılmaktadır. Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey, 26 Kasım ve 1 Aralık 1924'te Şark Değirmencilik Şirketi'nin, Bomonti Bira Fabrikası'nın ve İzmir'deki Şark Halı Kumpanyası'nın yazışmalarını Türkçe yapmadıklarını ileri sürerek Ticaret Vekili'nin cevaplama isteği ile TBMM'ye iki soru önergesi verdi⁶⁵. Basında da bazı şirketlerin muamelelerinde Türkçe kullanmadıklarına dair haberler yapıldı. Vakit gazetesinin bir haberine göre, Elektrik Şirketi'nin Fransızca olarak hazırlanmış bir makbuzu Galata Tütün Yaprak İdaresi'nce kabul edilmemiş, bunun üzerine Elektrik Şirketi Tütün İdaresi'nin elektriğini kesmişti. Karşılıklı suçlamalar sonucunda konu mahkemeye taşınmıştı⁶⁶.

Bütün bu tartışmalar devam ederken Hükümet, Türkçe kullanma konusunda çeşitli tamim ve tebligatlarla işi sıkı tutmaya çalışıyordu. Eylül 1925'te İzmir Belediyesi bir tebliğ yayınlarak umuma açık yerlerde satıcı, kayıkçı, arabacı hamal gibi esnafın Türkçeden başka dillerle bağırma ve satış yapmalarını yasakladı. Bunun yanında bütün şirketlerde, fabrika ve dükkanlarda halka verilecek makbuz ve faturaların Türkçe yazılması zorunlu kılındı. Dâhiliye Vekâleti bütün vilayetlere

⁶⁴ Kanun teklifi ile ilgili tartışmalar için bkz: *TBMMZC*, II/4, s. 572-577.

⁶⁵ Koraltürk, *a.g.e.*, s. 267-268.

⁶⁶ Sakal, *a.g.m.*, s. 1088.

gönderdiği tamim ile her türlü satıcı ve esnafın Türkçe dışında başka dillerle bağırmasını ve satış yapmasını yasakladı⁶⁷.

Cumhuriyet döneminde özellikle yabancı sermayeli şirketlere yönelik Türkçe kullanma konusundaki yaptırımların yasal dayanağı 23 Mart 1916 tarihli İttihatçıların çıkardığı kanun ve 4 Şubat 1923'te bu kanunun yeniden uygulamaya geçirildiğine yönelik İktisat Vekaleti'nin tebligatıydı. Hatırlanacağı üzere Cumhuriyet döneminde buna benzer yeni bir kanun çıkarma girişimi mevcut kanunun maksadı temin ettiği gerekçesiyle sonuçsuz kalmıştı. Ancak uygulamada yaşanan sıkıntılar ve mevcut kanunun yetersiz kaldığı gerekçesiyle Ticaret Vekâleti 1926 yılının başlarında yeni bir kanun layihası hazırladı.

Ticaret Vekâleti tarafından hazırlanan “*Türkiye’de Çalışan Müesseselerde Mecburi Türkçe İstimali Hakkında*” kanun tasarısı hükümet tarafından 13 Mart 1926’da TBMM’ye sunuldu. Hükümetin tasarısının esbâb-ı mucibe (gerekçe) layihasında medeni ülkelerde özellikle resmi muamelelerde milli dilin kullanılması zorunlu olduğu halde Türkiye’de öteden beri yabancı müesseseleri bir yana Türk tebaası olan müesseselerde de Türkçenin dışında diller kullanıldığı belirtilmektedir. Bunun sonucu olarak Türk milli kültürü zarar gördüğü gibi yabancı dil konusunda yeterli olmayan Türkler iktisadi sistemin dışında kalmışlardı. Layihaya göre; Meşrutiyet’in ilanından sonra dil birliğinin sağlanmasına yönelik doğan temayül sonucunda 23 Mart 1916 tarihli kanun çıkarılmış ancak Dünya Savaşı, Mütareke dönemi gibi gaileler nedeniyle uygulamak mümkün olmamıştı. Milli Mücadele’den sonra bu kanunun yeniden uygulanmasına yönelik yapılan 4 Ocak 1923 tarihli tebligatın⁶⁸ da hiçbir şeyi temin etmediğini iddia eden Hükümet, hazırlanan yeni kanun layihasının bahsedilen bütün problemleri halletmek üzere TBMM’ye sunulduğunu ve bir an önce görüşülerek kanunlaştırılmasını talep ediyordu⁶⁹.

Hükümetin TBMM’ye sunduğu kanun layihası meclisin 17 Mart 1926 tarihli oturumunda Ticaret ve Adliye Encümenlerine gönderildi⁷⁰. Her iki encümenin tasarısı üzerinde yaptıkları değişikliklere dair hazırladıkları mazbatalar⁷¹ 10 Nisan 1926’da mecliste görüşülmeye başlandı. Yapılan görüşme sonucunda kanun küçük

⁶⁷ Koraltürk, *a.g.e.*, s. 270.

⁶⁸ Burada bahsedilen tebligat yukarıda bahsedilen İktisat Vekaleti’nden İstanbul Vilayeti’ne gönderilen tebligat olmalıdır. Layihada bu tebligatın tarihi 4 Ocak 1923 olarak zikredilmektedir. Ancak İstanbul Vilayetine gönderilen tebligat 4 Şubat 1923 tarihlidir. Murat Koraltürk de eserinde bu layihaya atfen tebligatın tarihini 4 Ocak olarak göstermesine rağmen uygulama süreci ve basına yansımalarına bakılırsa doğru tarihin 4 Şubat olması gerekmektedir. (Koraltürk, *a.g.e.*, s. 270). Yaptığımız araştırmalarda 4 Ocak 1923 tarihinde böyle bir tebligata rastlanmamıştır.

⁶⁹ Kanun Layihası için bkz: *TBMMZC*, II/24, 10.04.1926 tarihli 85. İçtiman Eki, s. 17.

⁷⁰ *TBMMZC*, II/24, s. 211.

⁷¹ Encümenlerin hazırladıkları mazbatalar için bkz: *TBMMZC*, II/24, 10.04.1926 tarihli 85. İçtiman Eki, s. 18-20.

değişikliklerle kabul edildi. 10 Nisan 1926 tarih ve 805 sayılı kanunun birinci maddesi, Türk tabiiyetindeki şirket ve müesseselere bütün muamelelerini Türkçe yapma zorunluluğu getiriyordu. İkinci maddede bu mecburiyet yabancı şirketlerin Türk müesseseleri ve Türk tebaası ile olan muhabere ve temaslarına ve resmi dairelerle olan münasebetlerine hasredilmişti. Üçüncü maddeye göre; yabancı şirketler muamelelerinde Türkçenin yanında başka bir dili daha kullanabileceklerdi. Fakat şayet hazırlanan evrakın altına imza atılacaksa bu imza Türkçe metnin altına atılacaktı. Dördüncü maddeye göre; bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra birinci ve ikinci maddelere muhalif olarak hazırlanmış evrak şirketler lehine nazar-ı itibara alınmayacaktı. Beşinci maddeye göre, kanunun ilk dört maddesi 1 Ocak 1927 tarihinden itibaren tatbik edilmeye başlanacaktı. Bu tarihe kadar da 23 Mart 1916 tarihli kanunun 1, 2, 3, 4 ve 5'nci maddeleri hükümleri yürürlükte kalacaktı. Bu maddeler 1 Ocak 1927'de, kanunun diğer maddeleri ile birlikte yeni kanunun neşri tarihinden itibaren ilga edilmiş olacaktı. Altıncı ve yedinci maddeler, kanuna aykırı hareket edeceklere uygulanacak yaptırımla ilgilidir. Buna göre kanuna aykırı hareket edenler hakkında amme davası açılacağı gibi birinci defasında 100 liradan 500 liraya kadar ağır para cezasına çarptırılacaklardır. Tekrarı halinde ceza ikiye katlanırken ilgili ticarethane bir haftadan bir seneye kadar kapatılarak ticaretten men olunacaktır⁷².

Resmî Gazete'nin 22 Nisan 1926 tarihli sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren bu kanunun çıkarılması ile birlikte II. Meşrutiyet yıllarından beri devam eden şirketlerde Türkçe konusundaki tartışmalara son nokta koyulmuş oluyordu.

SONUÇ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe kullanımına yönelik bütün faaliyetler, kültürel ve iktisadi milliyetçilik açısından değerlendirilebilir. II. Meşrutiyet döneminde yükselen milliyetçi düşüncenin etkisi ile uygulanan milli iktisat projesi bağlamında gündeme gelen Türkçe'nin iktisadi düzene hakim kılınması fikri, I. Dünya Savaşı'nda alınan mağlubiyet ve Mütareke döneminin özel şartları nedeniyle ertelenmiş ve Milli Mücadele sonrasında tam anlamıyla uygulanmaya çalışılmıştır. Yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe'nin zorunlu kılınması ile bir taraftan ülkede kültür birliği sağlanmaya çalışılırken diğer taraftan bu şirketlerde çalışan Türkçe bilmeyen yabancılar ve yerli gayrimüslimlerin tasfiye ettirilerek yerlerine Müslüman Türklerin istihdamı düşünülmüştü. Ancak Lozan Konferansı'nın devam ettiği süreçte yeniden uygulamaya geçirilen İttihat ve Terakki döneminde çıkarılmış olan kanundan bu anlamda beklenen faydanın sağlanamadığı görülmektedir. Ki bu nedenle 10 Nisan 1926'da yeni bir kanun çıkarılmıştı.

⁷² Kanunun tam metni için bkz: *Resmî Ceride*, 22 Nisan 1926, No:353; *Düstür*, III/7, (İkinci Tabı), Devlet Matbaası, Ankara, 1944, s. 719.

Hem 1916'da hem de 1926'da çıkarılan kanunların asıl muhatabı yabancı sermayeli şirketlerde çalışan yabancı memurlar olmasına rağmen, uygulamada, yeterli oranda Türkçe bilmediği düşünülen yerli gayrimüslimler de kanun kapsamına alınmıştı. Yeni Türk devletinin yabancılarla birlikte azınlıklara karşı bu tutumunun bir takım iktisadi ve sosyal sebepleri vardı. İktisadi sebeplerin başında azınlıkların Osmanlı döneminde ekonominin her alanında oynadıkları etkin rol gelmekteydi. Yeni dönemde artık ekonominin Türkler tarafından kontrol edilmesi isteniyordu. Sosyal sebepler de ekonomik sebeplerle yakından ilgiliydi. Osmanlı toplumunda ticaret yoluyla zenginleşen azınlıkların önemli bir kısmı birlikte iş gördükleri ve himaye edildikleri devletlerin mütareke döneminde Türkiye'yi işgal etmeleri sürecinde işgalcilerle işbirliği yaparak Milli Mücadele'ye karşı cephe almışlardı. Bundan dolayı azınlıklara karşı hem yöneticilerde hem de Müslüman-Türk vatandaşlarda bir "güvensizlik psikozu" oluşmuştu⁷³. Dolayısıyla aynı tecrübeleri bir daha yaşamak istemeyen hükümet, yabancılarla birlikte gayrimüslim azınlıkların da ekonomi ve çalışma hayatındaki etkisini olabildiğince azaltmak istiyordu. Savaş ve mütareke yıllarında tam anlamıyla uygulanamayan ilk kanunun yerine çıkarılan 10 Nisan 1926 tarihli kanunun, Cumhuriyet döneminde tavizsiz olarak uygulandığını belirten Ayhan Aktar da, bu kanunun asıl amacının Türkiye'de çalışan yabancıların Türkçe öğrenmesini sağlamak değil, yabancı sermayeli şirketlerde Müslüman Türklerin istihdam edilmesi için baskı kurmak olduğunu ifade etmektedir⁷⁴.

Yabancı sermayeli şirketlerde çalışan yerli ve yabancı gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik çalışmalar Türkçeleştirme süreci ile sınırlı değildi. Bunun yanında Lozan Konferansı'nda alınan karar gereğince, Osmanlı'dan devralınan yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin sözleşmelerini yeni döneme uyarlamak için imzalanan yeni sözleşmelerde, Türk Hükümeti şirketlerin çalışma alanlarına göre değişen oranlarda olmak üzere bundan böyle Türklerin istihdam edilmelerini şart koşmuştu. Hükümetin bu isteğini kabul eden şirketler zaman içerisinde sözleşmelerinde öngörülen miktarda Türk istihdam etmek için yabancı ve yerli gayrimüslimleri tasfiye yoluna gitmişlerdi⁷⁵. Hem yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe kullanımına yönelik faaliyetlerle dolaylı, hem de imtiyazlı şirketlerle yapılan sözleşmelerle doğrudan müdahalelerle 1920'li yıllarda çalışma hayatının millileştirilmesine çalışılmıştır.

İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde çalışma hayatının yeniden düzenlenmesine yönelik faaliyetler yabancı sermayeli şirketlerle sınırlı kalmamıştır. Saltanat'ın kaldırılmasından sonra önce TBMM Hükümeti daha sonra da Cumhuriyet döneminde Osmanlı Devleti'nden devralınan askerî ve mülkî bürokrasi Millî Mücadele'ye karşı almış oldukları tavra göre ayıklanmıştı. Önce Divan-ı Harpler ardından da 1923'te kurulan Askerî Heyet-i Mahsûsa ve 1926 yılında kurulan Mülkî

⁷³ Koraltürk, *a.g.e.*, s. 248-252.

⁷⁴ Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkçeleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, 8. bs, s. 117.

⁷⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Koraltürk, *a.g.e.*, s. 229-264

Heyet-i Mahsûsa marifetiyle yeniden değerlendirilen Osmanlı bürokrasisi Millî Mücadele'ye karşı herhangi bir hareketleri olmadıkları kanıtlandığı takdirde yeni dönemde istihdam edilmişlerdi. Yani Osmanlı Devleti'nden devralınan Müslüman Türk kökenli askerî ve mülkî bürokrasi de nirengi noktası Millî Mücadele'ye katılıp katılmama olan bir tasfiyeye tabi tutulmuştu⁷⁶. Dolayısıyla yabancı sermayeli şirketlerde yaşanan tasfiye, sadece dini veya etnik kökene dayalı bir ayrımcılık politikasının sonucu değildi. Bunun yanında Millî Mücadele yıllarında şirketlerde istihdam edilmiş yabancı ve gayrimüslimlerin göstermiş oldukları tavır da bu tasfiyelerde önemli yer tutmaktadır.

KAYNAKLAR

1- Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Vekâleti (HR), İstanbul Murahhaslığı (İM)

2- Gazeteler

Akşam

İkdâm

Resmî Ceride

Tanîn

Tevhîd-i Efkâr

3- Resmi Yayınlar ve Telif Eserler

Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları, "Gazi Bana Çok Kızmış", I, (Yayına Hazırlayan: Murat Koral Türk), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2006, s.117.

Bali, Rifat N., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2010.

Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2006.

Düstûr, Tertip: II, Cilt:8, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

Düstûr, Tertip: III, Cilt:7, (İkinci Tabı), Devlet Matbaası, Ankara, 1944.

⁷⁶ Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar konusunda geniş bilgi için bkz: Cemil Koçak, *Belgelerle Heyet-i Mahsûsalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005; Özkan, *a.g.e.*

- Ebuzziyazade [Velid], “Şirketlerin Muhaberâtı Türkçe Olmak Mecburiyeti”, *Tevhîd-i Efkar*, 20 Şubat 1339/1923, No:612-3640.
- Esirgen, Seda Örsten, “Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVIII/83, Temmuz 2012, ss.87-114.
- Hamitoğulları, Beşir, “İktisadî Sistemimizin Oluşumunda Lozan Andlaşmasının Etkileri”, *Lozan’ın 50. Yıl Armağanı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, ss.177-185.
- Koçak, Cemil, *Belgelerle Heyet-i Mahsusalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Koraltürk, Murat, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Ökçün, A. Gündüz, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, 2 Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, 1997;
- Özkan, Asaf, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler, Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsusalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014.
- Sakal, Fahri, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yabancı Sermayeli Şirketlerde Dil Kavgası”, *XIV, Türk Tarih Kongresi, (Ankara 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt:II, Kısım:II, Ankara, 2005, ss.1082-1088.
- Şafak, Ali, *Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü*, Selim Kitabevi, 4. Baskı, Ankara, 2002.
- Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Genişletilmiş 2. Baskı, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de “Millî İktisat” (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: I, Cilt:27.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: II, Cilt:2.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: II, Cilt:24.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: II, Cilt:4.
- Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir (Haberler-Belgeler-Yorumlar)*, (Hazırlayan: A. Gündüz Ökçün), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 471, Ankara, 1981.
- Yakup Kadri, “Şirketler ve Türkler”, *İkdâm*, 8 Mart 1339/1923, No:9331.